

18.12.2006

Dnro 1953/4/06

Ratkaisija: Apulaisoikeusasiamies Jukka Lindstedt

Esittelijä: Oikeusasiamiehensihteeri Liisa Nieminen

SEURAKUNTALEHTIEN JAKELU SEURAKUNTAAN KUULUMATTOMILLE

Arvostelette viestissänne päätöstä ni koskien Tikkurilan ja Rekolan seurakuntien menettelyä niiden jakaessa uskonnollisia lehtiä myös seurakuntaan kuulumattomille. - - - haluan tuoda tarkoittamienne päätösteni taustasta ja luonteesta esiin seuraavaa.

Suomen perustuslain **109*** §:n (***korjattu 15.2.2007 hallintolain 51 ja 52 §:n nojalla kirjoitusvirheenä perustuslain 38 § perustuslain 109 §:ksi**) mukaan oikeusasiamiehen tulee valvoa, että tuomioistuimet ja muut viranomaiset sekä virkamiehet, julkisyhteisön työntekijät ja muutkin julkista tehtävää hoitaessaan noudattavat lakia ja täyttävät velvollisuutensa.

Eduskunnan oikeusasiamiehestä annetussa laissa on tarkemmat määräykset oikeusasiamiehen toimintatavoista. Oikeusasiamies ottaa asian tutkittavakseen joko hänelle tehdyn kantelun perusteella tai omasta aloitteestaan. Kanteluun vastatessaan hän ottaa kantaa vain tuohon yksittäiseen tapaukseen eikä hänellä ole valtaa antaa yleisiä, koko maata koskevia normeja tai käytännesääntöjä. Lain 11 §:n mukaan oikeusasiamies tosin voi kiinnittää valtioneuvoston tai muun lainsäädännön valmistelusta vastaavan toimielimen huomiota säännöksissä tai määräyksissä havaitsemiinsa puutteisiin sekä tehdä esityksiä niiden kehittämiseksi ja puutteiden poistamiseksi. Tästä ei kuitenkaan ollut tarkoittamassanne tapauksessa kyse.

Oikeusasiamies ei siis anna yksityiskohtaisia käytännön ohjeita siitä, miten jokin hänen arvostelemansa toiminta tulisi jatkossa järjestää. Esitän kuitenkin seuraavassa näkökohtia aikaisempien päätösteni perusteista. Lisäksi viittaaan oheiseen muistioon, erityisesti sen lopussa olevaan yhteenvetoon. Siinä esitetyt perus- ja ihmisoikeussäännöksistä sekä niitä koskevasta viranomaiskäytännöstä johdettavat näkökohdat ovat keskeisesti olleet aikaisempien päätösteni taustalla.

Tarkoittamanne viime toukokuussa tekemäni päätökset eivät merkinneet sitä, että pitäisin seurakuntalehtien osoitteetonta jakelua sellaisenaan perustuslain uskonnonvapaussäännöksen vastaisena. Katsoin, että lehden julkaisijan vastuulla on järjestää jakelu, joka kunnioittaa ihmisten uskonnollista vakaumusta. Tämän laiminlyöminen oli käsitykseni mukaan uskonnonvapaussäännöksen vastaista. Vähimmäisvaatimuksena pidin, että jakelun kieltoa lehdeltä vaatineen mielipidettä kunnioitetaan. Sen lisäksi suosituksena esitin, että paras vaihtoehto ongelmien estämiseksi olisi lehtien jakaminen vain seurakunnan jäsenille.

Olennaista päätöksissä olikin, että kantelijat eivät olleet pystyneet estämään seurakuntalehden jakelua. Vantaalaisen kantelijan mukaan: "Olen pyytänyt sekä Tikkurilan seurakunnasta, että Vantaan Laurin toimituksesta, ettei ko lehtiä minulle lähetettäisi. He ovat vain neuvoneet kieltäytymään kaikesta ilmaisjakelusta välttääkseni nuo lehdet. En hyväksy ajatusta, että joutuisin luopumaan alueuutisista ja Vantaan seudusta, jotka ovat tärkeitä paikallisten uutisten lähteitä – –." Toinen vantaalainen kantelija kertoi: "Olen itse muutama vuosi sitten lähettänyt Vantaan seurakunnalle viestin, etten heidän lehteään kotiini halua. Viestiin ei (tietenkään) vastattu eikä se johtanut mihinkään haluamiini toimenpiteisiin." Kuopiolaisen kantelijan mukaan: "Olen useaan otteeseen pyytänyt lehden päätoimittaja – – lopettamaan lehden lähettämisen minulle, mutta hänen lupauksistaan huolimatta lehti tulee minulle yhä."

Yksi päätöksissä huomioon otettu seikka oli asianomaisten lehtien säännöllinen ja suhteellisen tiheä ilmestyminen (Vantaan Lauri yleensä viikoittain, Kirkko ja koti yleensä kahden viikon välein). Lähtökohtana ni oli myös se kanteluista ilmenevä käsitys, että asianomaisia lehtiä on pidettävä uskonnollisina julkaisuina. Tätä ei myöskään kantelujen johdosta annetuissa seurakuntien selvityksissä kiistetty.

Evankelis-luterilaiset seurakunnat ovat julkista tehtävää hoitavia viranomaisia. Tällä on päätösteni kannalta kahtalainen merkitys. Ensinnäkin seurakuntien toiminnasta tehtyjen kantelujen tutkinta kuuluu oikeusasiamiehelle. Toisin on laita esimerkiksi sellaisten uskontokuntien kuin Jehovan todistajat suhteen. Myöskään puolueet ja kansalaisjärjestöt eivät kuulu oikeusasiamiehen valvontavaltaan. Sen vuoksi en voinut päätöksissäni tarkastella sitä, asettaako päätökseni seurakunnat eri asemaan jonkin yksityisen tahon kanssa, joskin toki ymmärrän päätöksieni voivan herättää tällaista keskustelua.

Toiseksi seurakuntien viranomaisasema vaikuttaa siihen, minkälaista toimintaa suhteessa kansalaisiin seurakunnilta voidaan mielestäni edellyttää. Viranomaisasemasta seuraa käsitykseni mukaan, että vakaumusta kunnioittava jakelu on seurakunnan vastuulla eikä asiaa voida jättää pelkästään jakelun kohteen omien toimenpiteiden varaan. Perustuslain 22 §:n mukaan julkisen vallan on turvattava perusoikeuksien ja ihmisoikeuksien toteutuminen.

Päätöksieni johdosta on käyty keskustelua siitä, että niissä edellytetty menettely ei ole taloudellisesti edullisin. Taloudelliset seikat eivät kuitenkaan saa heikentää perusoikeuksia. Myöskään seurakuntalehtiä koskevien päätöksieni yhteydessä en siksi voinut ottaa huomioon sitä, mikä jakelutapa olisi seurakunnille edullisin.

- - -

Muistio 18.12.2006

Jukka Lindstedt, Liisa Nieminen

USKONNONVAPAUESTA ERITYISESTI SUHTEESSA SANANVAPAUTEEN

Uskonnonvapaudesta

Perustuslain 11 §:n 1 momentin mukaan jokaisella on uskonnon ja omantunnon vapaus. Saman pykälän 2 momentin ensimmäisessä virkkeessä luetellaan tämän perusoikeuden tärkeimmät ilmenemismuodot eli oikeus tunnustaa ja harjoittaa uskontoa, oikeus ilmaista vakaumus, oikeus kuulua uskonnolliseen yhdyskuntaan eli uskonnollinen järjestäytymisvapaus sekä niin sanotun negatiivisen uskonnonvapauden perustava ulottuvuus, oikeus olla kuulumatta uskonnolliseen yhdyskuntaan. Toisen virkkeen mukaan ketään ei saa velvoittaa osallistumaan omantuntonsa vastaisesti uskonnon harjoittamiseen. Perustelujen mukaan ketään ei saa velvoittaa osallistumaan omantuntonsa vastaisesti jumalanpalvelukseen tai muuhun uskonnolliseen tilaisuuteen (HE 309/1993 vp, s. 55). Tämä ulottuu kaikkiin niihin viranomaisten tai muiden julkisten laitosten toimiin, joihin liittyy uskonnon harjoittamista. Oikeus voi aktualisoitua esimerkiksi koulujen, sosiaali- ja terveydenhuollon laitosten sekä puolustusvoimien toiminnassa (Martin Scheinin teoksessa Perusoikeudet, 1999, s. 368).

Oikeuskirjallisuudessa esitetyn mukaan yksilön oikeus toimia käytännössä uskontonsa tai omantuntonsa mukaisesti voidaan lukea uskonnon ja omantunnon vapauden osa-alueeksi. Sikäli kuin on kyse yksilön oikeudesta pysyä erossa itselleen vieraan tunnustuksen mukaisesta toiminnasta, kyseessä on samalla negatiivinen uskonnonvapaus. Uskonnon ja omantunnon vapauden ydinalueeseen kuuluu muun muassa vapaus uskonnon tai muun vakaumuksen omaksumista tai siitä luopumista koskevasta painostuksesta (Scheinin, Perusoikeudet, 1999, s. 370, 374). **(alaviite muistion lopussa)**

Negatiivista uskonnonvapautta koskevaa viranomaiskäytäntöä

Eduskunnan oikeusasiamies on vuosien mittaan antanut useita negatiivista uskonnonvapautta koskevia ja sivuavia päätöksiä, muun muassa puolustusvoimien paraatijumalanpalveluksista (päättös 8.12.2000, dnrot 1566/4/98, 2129/4/98 ja 2718/4/99, EOA:n kertomus v:lta 2000, s. 251–253 sekä päätös 27.2.2004, dnro 1861/4/03, EOA:n kertomus v:lta 2004, s. 185–186).

Yksi apulaisoikeusasiamiehen päätös koski sitä, että kunta oli antanut seitsemällä alueella alaluokkalaisten iltapäivätoiminnan järjestämisen evankelis-luterilaisen seurakunnan tehtäväksi. Tätä kantelija piti uskonnonvapauslain vastaisena. Apulaisoikeusasiamies ei pitänyt menettelyä virheellisenä. Kerhoon ilmoittauduttaessa vanhemmilta kysyttiin, saiko lapsi osallistua kerhon pyhäkoulutoimintaan ja mikäli vanhemmat kielsivät osallistumisen, kerholaiselle järjestettiin pyhäkoulun ajaksi muuta toimintaa. (Päättös 31.8.2005, dnro 1556/4/04.)

Vastaavan tyyppisenä voidaan mainita korkeimman hallinto-oikeuden päätös koskien kaupunginhallituksen päätöstä, jolla oli myönnetty seurakunnalle oikeus ohjelmalinjan asentamiseen kirkosta vanhainkotiin. Tuomioistuimen

päätöksessä mainittiin muun ohessa, että vanhainkodin johtajan tehtävänä oli huolehtia siitä, ettei jumalanpalveluksia ja vastaavia tilaisuuksia keskusradion kautta välitettäessä loukattu asukkaiden perusoikeuksia. (KHO 1985-A-II-54, 2.9.1985/3729.)

Yhteenvedona edellisistä päätöksistä voidaan todeta, että niissä on katsottu toiminnan järjestäjän, kuten seurakunnan, joukko-osaston tai vanhainkodin, asiaksi turvata uskonnon- ja omantunnonvapauden toteutuminen. Sen sijaan toiminnan kohteena olevan yksityisen ihmisen ei katsottu olevan velvollinen itse ryhtymään aktiivisiin toimiin turvatakseen uskonnon- ja omantunnonvapautensa toteutuminen.

Eräissä tapauksissa lainsäätäjä ja muut viranomaiset ovat myös tarkasteleet sitä, millainen muu toiminta kuin varsinainen uskonnon harjoittaminen saattaa tulla arvioitavaksi uskonnonvapausäännöksen kannalta.

Koulun juhlia koski apulaisoikeusasiamiehen päätös 6.6.2005 (dnro 1705/4/03). Kantelija (erään helsinkiläiskoulun rehtori) pyysi oikeusasiamiestä tutkimaan Opetushallituksen 6.6.2003 päivätyn tiedotteen lainmukaisuutta. Erityisesti kantelija arvosteli Opetushallituksen tiedotteen koulun juhlia koskevaa kohtaa ja varsinkin kohdan kolmatta lausetta, joka kuuluu: "Eduskunnan perustuslakivaliokunta tähdentää, että juhlatraditiot ovat osa suomalaista kulttuuria eikä niitä esimerkiksi niihin mahdollisesti sisältyvän yksittäisen virren laulamisen johdosta voida uskonnollisen suvaitsevuu den nimissä pitää uskonnon harjoittamiseksi katsottavina tilaisuuksina".

Apulaisoikeusasiamies katsoi kuitenkin, että tiedotteen kyseisestä kohdasta ei voi tehdä sellaista johtopäätöstä, jonka mukaan oppilaat voitaisiin pakottaa koulun juhlissa osallistumaan uskonnon harjoittamiseen. Hän piti asianmukaisena sitä, että ohje sisälsi viittauksen eduskunnan perustuslakivaliokunnan lausumaan asianmukaisena.

Eduskunnan oikeusasiamies katsoi päätöksessä kanteluun kunnallisvaalien äänestyspaikkoja koskevassa asiassa (3.3.1999, dnro 2009/4/96, EOA:n kertomus v:lta 1999, s. 383–385), että pelkästään läsnäoloa uskonnollisen yhdyskunnan omistamissa tiloissa ei vielä voitane pitää uskonnon harjoittamisena. Näin ollen tällaisten tilojen käyttämistä kunnallisvaaleissa äänestyspaikkana ei oikeusasiamiehen mielestä voitane vielä pitää uskonnon harjoittamisena. Siten tällaisten tilojen käyttäminen kunnallisvaaleissa äänestyspaikkana ei oikeusasiamiehen mielestä sellaisenaan loukkaa perustuslain uskonnonvapausäännöstä, ellei itse äänestystilaisuuteen liity leimallisesti uskonnon harjoittamiseen viittaavia elementtejä.

Oikeusasiamies korosti, että kysymys uskonnon- ja omantunnonvapauden toteutumisesta ei ole kuitenkaan mustavalkoinen. Negatiivista uskonnonvapautta koskevalla säännöksellä on myös laajemmalle oikeusjärjestykseen ulottuva heijastusvaikutuksensa. Sillä voidaan yleisesti puoltaa esimerkiksi sellaisia järjestelyjä, joilla vältetään ihmisten pakottaminen heidän vakaumustaan loukkaaviin tehtäviin tai tilanteisiin.

Oikeusasiamiehen mielestä myös kansalaisten yleisen yhdenvertaisuuden ja julkisen vallan puolueettomuuden näkökulmasta pyrkimyksenä pitäisi olla, että vaalihuoneistot ovat aatteellisilta kytkennöiltään mahdollisimman neutraaleja. On tärkeää, että kaikkia yhteiskunnallisia tai uskonnollisia aatesuuntia edustaville äänioikeutetuille on yhtä helppoa saada äänestyspaikalle.

Sananvapauden ja uskonnonvapauden suhteesta

Useissa tapauksissa eri perusoikeuksia joudutaan sovittamaan yhteen. Perusoikeusuudistusta koskeneen hallituksen esityksen mukaan perustuslain säännöksen, jonka mukaan kukaan ei ole velvollinen osallistumaan omantuntonsa vastaisesti uskonnon harjoittamiseen, tarkoituksena ei ole estää muiden ihmisten positiivista uskonnon harjoittamisen vapautta. Yleensäkin muiden ihmisten perusoikeuksiin liittyvät näkökohdat on otettava huomioon tutkittaessa, miten pitkälle perusoikeussuoja, esimerkiksi uskonnon harjoittamisen käsite ulottuu (HE 309/1993 vp, s. 55–56).

Euroopan ihmisoikeustuomioistuin on lähtenyt siitä, että sananvapautteen voidaan tavanomaista laajemmän harkintamarginaalin puitteissa puuttua myös toisten henkilöiden uskonnollisen vakaumuksen kunnioittamiseksi. Sananvapautta koskevaa 10 artiklaa tulkittaessa tulee ottaa huomioon uskonnonvapautta koskeva 9 artikla, joka suojaa myös uskonnollisia tunteita. (Ks. erityisesti Otto-Preminger-Institut-tapaus, esim. teoksessa Matti Pellonpää, Euroopan ihmisoikeussopimus, 2005, s. 502–503.)

Tapauksessa Murphy v. Irlanti (10.7.2003) valittaja ei saanut julkaistavaksi kaupallisella radiokanavalla uskonnollista mainosta tällaisia mainoksia koskevan yleisen kiellon vuoksi. Hyväksyessään asiantilan sopimuksen mukaisesti ihmisoikeustuomioistuin korosti valtion harkintamarginaalia ja siinä yhteydessä muun muassa sitä, että ei ollut esitettävissä jäsenvaltioiden välistä yhteistä linjaa, mitä tulee uskonnollisen mainonnan sääntelyyn. Tapauksessa Wingrove v. Yhdistynyt Kuningaskunta (25.11.1996) ihmisoikeustuomioistuin katsoi, että sananvapautta ei loukattu tapauksessa, jossa kiellettiin levittämästä jumalanpilkkasäännösten vastaiseksi katsottua videofilmää.

Samantapainen argumentaatio on käytössä myös Suomen perustuslain tulkinnassa. Sana n vapauden rajoitus voi perustua tarpeeseen antaa suojaa toiselle perusoikeudelle. Yhden perusoikeuden rajoitus on keino, jolla voidaan antaa turvaa toiselle perusoikeudelle. Esimerkiksi perustuslakivaliokunnan lausunnon 23/1997 vp mukaan sananvapautta ei katsottu rajoitettavan säädettäessä uskonrauhan rikkomisen sanktioinnista. Tätä peruste ltiin muun muassa sillä, että rangaistavuuden taustalla on pyrkimys suojata toisen henkilön perustuslaissa turvattua uskonnonvapautta. Yleisestikin valiokunta totesi, että perusoikeuksien suojaamisvelvoite saattaa olla sellainen hyväksyttävä peruste, joka oikeuttaa kriminalisoinneista samalla aihe utuvat perusoikeusrajoitukset.

Kullakin perusoikeudella on kuitenkin niin sanottu ydinalue, jonka antamaa suojaa ei voida poistaa eikä merkittävästi edes heikentää. Sananvapauden kohdalla ydinalue suojaa ennen kaikkea poliittista ja yhteiskunnallista

keskustelua ja tiedonvälitystä.

Eduskunnan oikeusasiamiehen aiemmassakin käytännössä on jouduttu pohtimaan toisaalta sananvapauden ja uskonnon ilmaisemisen vapauden, toisaalta negatiivisen uskonnonvapauden suhdetta.

Jehovan todistajat -nimisen uskonnollisen yhdyskunnan hallituksen puheenjohtaja kertoi oikeusasiamiehelle osoittamassaan kantelukirjoituksessa poliisin vaihtelevasta suhtautumisesta Jehovan todistajien kotiovilla harjoittamaan evankelioimistyöhön. Hän toivoi myös yhtenäisen tulkintaohjeen antamista poliisikunnalle ja odotti oikeusasiamieheltä kannanottoa asiaan.

Oikeusasiamiehen kanteluun antamassa päätöksessä (24.10.2000, dnro 836/4/97, kertomus v:lta 2000, s. 277–278) otettiin kantaa kuntien järjestyssääntöihin sisältyneisiin kieltöihin, jotka koskivat ovelta ovelle tapahtuvaa aatteellisen tai uskonnollisen toiminnan harjoittamista. Ne olivat oikeusasiamiehen mielestä perus- ja ihmisoikeussuojan kannalta ongelmallisia ainakin siinä tapauksessa, että näiden kieltöjen tulkittiin koskevan jo ovikellon soittamista ja ovelta käytävää keskustelua eikä ainoastaan aktiivista asuntoon sisälle pyrkimistä. Hänen mielestään tuollaiset kiellot olivat kyseenalaisia sekä uskonnon- että sananvapauden näkökulmasta. Ne molemmat suojaavat uskonnollisen sanoman levittämisen oikeutta. Oikeusasiamies katsoi yhteiskunnalla olevan velvollisuuden suojata myös yksilön tosiasiallisia mahdollisuuksia levittää tietoa omasta uskonnostaan.

Oikeusasiamies korosti kuitenkin, että jos asuntoyhtiöt tai yksittäiset kiinteistönhaltijat kieltävät evankelioimisen omalla alueellaan, heillä on siihen perustuslain mukaan oikeus. Tällöin on juuri kyse negatiivisen uskonnon- ja sananvapauden toteuttamisesta. Asukkaan selvästi ilmaisemaa tahtoa vastaan harjoitettua toimintaa on hänen mukaansa tarkasteltava kotirauhan rikkomista koskevan kriminalisoinnin valossa. Tässä tapauksessa ei kuitenkaan ollut edes väitetty, että Jehovan todistajat olisivat pyrkineet sisälle asuntoihin tai kieltäytyneet noudattamasta poistumiskäskyä taikka kotirauhaa häiriten soitelleet uudelleen samoja ovikelloja.

Vuonna 2004 antamassaan päätöksessä (29.10.2004, dnro 539/4/03) eduskunnan oikeusasiamies katsoi, että kantelijan sananvapautta ei loukattu, vaikka häntä oli kielletty julistamasta uskoaan muille sairaalan potilaille kuin omalle äidilleen. Oikeusasiamies perusteli ratkaisuaan sillä, että näin menettelemällä oli otettu huomioon myös muiden potilaiden uskonnonvapaus ja hyvän hoidon periaate. Saadun selvityksen mukaan potilaat olivat kokeneet häiriöksi kantelijan harjoittaman vakaumuksellisen sanan julistamisen.

Yhteenveto

Edellä esitetyt perus- ja ihmisoikeussäännöksistä sekä niitä koskevasta viranomaiskäytännöstä johdettavat näkökohdat voidaan tiivistää seuraavasti: Uskonnonvapaussäännös suojaa kansalaisia uskonnon omaksumista koskevalta painostukselta. Tietyn toiminnan järjestäjä on päävastuussa

toiminnan kohteen uskonnonvapauden toteutumisesta. Uskonnonvapauden ulottuvuuden kannalta merkityksellistä on muukin toiminta kuin varsinainen uskonnon harjoittaminen. Sananvapauden rajoitus voi perustua tarpeeseen antaa suojaa (positiiviselle tai negatiiviselle) uskonnonvapaudelle. Selvästi ilmaistua tahtoa vastaan harjoitettu uskonnollinen julistaminen ei ole hyväksyttävää.

(Alaviite) Vastaavasti Euroopan ihmisoikeussopimuksen ajatuksen-, omantunnon- ja uskonnonvapautta koskevan 9 artiklan tulkinnasta ks. Matti Pellonpää, Euroopan ihmisoikeussopimus, 2005, s. 475–481. Ks. myös Carolyn Evans, *Freedom of Religion under the European Convention on Human Rights*, Oxford 2001. Tärkein tulkintaa koskeva tapaus on Kokkinakis v. Kreikka, 24.6.1993, jolloin ihmisoikeustuomioistuin luonnehti 9 artiklassa turvattua oikeutta yhdeksi demokraattisen yhteiskunnan peruspilariksi, joka uskoville ihmisille merkitsee heidän identiteettinsä ja elämänsä kannalta keskeisintä elementtiä. Tuomioistuin korosti sopimusmääräyksen olevan tärkeä myös ateisteille, agnostikoille, skeptikoille ja välinpitämättömille. Kyseisessä tapauksessa valittaja oli tuomittu Kreikan lain nojalla vankeusrangaistukseen, kun hän oli harjoittanut Jehovan todistajien opin mukaista uskonnollista käännöstyötä ja mennyt tässä tarkoituksessa huoneiston haltijan *suostumuksella* (kurs. tässä) sisään yksityisasuntoon 15 minuutiksi. Ihmisoikeustuomioistuimen mukaan toiminta kuului uskonnon tunnustamisen alaan. Ihmisoikeussopimuksen 9(1) artikla suojaa henkilön oikeuden yrittää vakuuttaa esim. naapureitaan uskonasioissa, koska muutoin oikeus vaihtaa uskontokuntaa jäisi kuolleeksi kirjaimeksi. Kokkinakisille määrätty rangaistus oli ihmisoikeustuomioistuimen mukaan säädetty laissa, ja sillä tavoiteltiin sinänsä hyväksyttävää tarkoitusta, nimittäin muiden henkilöiden oikeuksien ja vapauksien suojaamista. Ko. tapauksessa valittajan toimintaan puuttumiselle ei kuitenkaan ollut osoitettu pakottavaa yhteiskunnallista tarvetta, joten Kokkinakisille tuomittu rangaistus ei ollut oikeassa suhteessa tavoiteltuun tarkoitukseen nähden, eikä siis välttämätön demokraattisessa yhteiskunnassa.

Myös YK:n KP-sopimuksen 18 artikla turvaa oikeuden levittää uskonnollista sanomaa. Oikeus ei kuitenkaan ole ehdoton; on otettava huomioon myös toisten ihmisten oikeudet. Ks. General Comment 22. Tarkemmin ks. Sarah Joseph et al., *The International Covenant on Civil and Political Rights*, s. 506–510, Oxford 2005.